

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

О. С. Кофанова,

*викладач кафедри криміналістичних експертиз
ННІПСК Національної академії внутрішніх справ*

Судові експертизи сьогодні відіграють неабияку роль у судочинстві. Потреба у їхньому призначенні постає кожного разу, коли під час провадження для вирішення чи роз'яснення певних питань, з'ясування обставин, що мають значення у справі, виникає необхідність застосування спеціальних знань. Сучасне життя вимагає майже від кожного хоча б побіжної обізнаності з найрізноманітнішими галузями науки, техніки, мистецтва та ремесел. Зрозуміло, що коли йдеться про судову експертизу, маються на увазі знання експерта, що повинен бути висококваліфікованим спеціалістом у своїй царині. Тому така експертиза цілком обґрунтовано вважається основною формою використання науково-технічних досягнень в судочинстві, сприяє об'єктивності, повноті та всебічності пізнання обставин злочину, а призначається вона тільки після порушення кримінальної справи.

Правове дослідження та аналіз змісту цієї процедури неможливо уявити без усвідомлення потрібного понятійного апарату. Так, за визначенням С. І. Ожегова, під поняттям «експертиза» вбачається розгляд будь-якого питання експертами для надання висновку [10, 904]. Деякі автори розглядають експертизу як спрямоване на вирішення певних питань дослідження, що потребує спеціальних знань з боку компетентних осіб, яких називають експертами [9, 12].

У ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. дається таке визначення експертизи: «Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, попереднього (досудового – авт.) слідства чи суду» [15, 5]. Але не всі науковці стовідсотково погоджуються з таким визначенням.

Так, В. К. Лисиченко і В. В. Циркаль під експертним дослідженням розуміють «вивчення обізнаною особою наданих їй об'єктів і матеріалів справи, виявлення, аналіз або порівняння притаманних їм властивостей і ознак із застосуванням відповідних способів, методик і технічних засобів, оцінку і формулювання на основі спеціальних знань висновків у вигляді відповідей на поставле-

ні питання» [8, 29].

В. Г. Драганов називає «експертизою» особливий вид науково-практичного дослідження, яке проводиться експертами для отримання вірогідного, кваліфікованого й незалежного висновку, необхідного для прийняття вмотивованого рішення про проблемні або спірні питання, які виникають у різних сферах людської діяльності [1, 229]. На нашу думку, таке визначення є неповним, оскільки автор не називає тих, хто може бути ініціатором проведення такого дослідження.

«Судова експертиза чи експертиза у кримінальному процесі, – як зазначає М. В. Костицький, – це саме дослідження, процес пізнання, яке проводить експерт, і обґрунтування висновку відповідно до встановленого законом порядку» [6, 58]. Проте таке визначення теж є неповним, адже в ньому автор не пояснює мети цього дослідження.

Згідно з ч. 1 ст. 75 КПК України, експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань під час провадження у справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Слід зазначити, що деякі вчені не погоджуються з таким формулюванням законодавця. Так, Б. В. Романюк звертає увагу на те, що технічні або інші спеціальні знання можуть бути й не науковими. Тому він вважає, і ми поділяємо його думку, що ч. 1 ст. 75 КПК України має бути викладена у такій редакції: «Експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань при провадженні у справі потрібні спеціальні знання у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла» [17, 117].

Як ми бачимо, зміст поняття «судова експертиза» є глибоким і різнобічним і тому сприймається багатьма авторами далеко неоднозначно. Тому перш ніж дати визначення розглядуваному поняттю, на нашу думку, треба визначити його головні ознаки:

- 1) судовою експертизою є дослідження, і кожен, хто намагається дати її визначення, не може залишити це поза увагою. Отже, судова експертиза – це наукова діяльність, мета якої – встановити наявність чи відсутність факту, що має значення у справі;
- 2) це дослідження проводиться експертом (лат. *expertus* – досвідчений);

- 3) діяльність експерта в процесі проведення дослідження суворо регулюється чинним законодавством, зокрема: Законом України «Про судову експертизу»; Цивільним процесуальним, Кримінальним процесуальним та Господарським процесуальним кодексами України; Інструкцією Міністерства юстиції України «Про призначення та проведення судових експертиз»;
- 4) таку експертизу проводять лише за ініціативою слідчого чи суду. Підставою проведення дослідження є процесуальні документи, що складені відповідно до вимог законодавства, а саме – постанова слідчого чи ухвала суду. В п. 4 Інструкції «Про призначення та проведення судових експертиз» зазначається, що «підставою для проведення експертиз в експертних установах є передбачений законом процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом)» [5]. Відповідно до ст. 57 ЦПК України, такими уповноваженими особами є суддя чи суд, а процесуальним документом, який виступає підставою для проведення дослідження, є ухвала про призначення експертизи [18];
- 5) експертиза призначається тільки в тому разі, якщо дослідження обставин, що стосуються справи, потребує для свого виявлення спеціальних наукових знань, які застосовуються в процесі дослідження;
- 6) метою експертного дослідження є не лише констатація явищ, що встановлені за допомогою спеціальних знань. Експерт у межах своєї компетенції у більшості випадків повинен дати оцінку виявленим фактам;
- 7) дані, встановлені в процесі дослідження поставлених перед експертом завдань чи питань, наводять у формі складання висновку, що є процесуальним документом і засобом доказування у справі – нарівні з іншими видами доказів.

Отже, **судова експертиза – це регламентована законом діяльність обізнаної особи, чії знання у відповідній галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла на підставі процесуальних документів слідчого чи суду застосовуються в процесі дослідження обставин, що мають значення для вирішення справи, з метою встановлення в ній об'єктивної істини.**

Оцінка виявлених фактів у межах компетенції експерта за допомогою ефективних методів дослідження формулюється в його висновку, що є результатом його діяльності і виступає доказом у справі.

Порядок призначення судової експертизи у науково-дослідних судово-експертних установах Міністерства юстиції України та Міністерства внутрішніх справ України, обов'язки, права та

відповідальність судового експерта, організація проведення експертиз та оформлення їх результатів визначаються Законом України «Про судову експертизу» (ст. ст. 7, 12, 13, 14) [15], Кримінально-процесуальним (ст. ст. 75, 76, 77, 196, 198, 200, 209) [7], Цивільним процесуальним (ст.ст. 22–24, 47, 61, 142–150) [18] та Господарським процесуальним кодексами України та іншими нормативно-правовими актами з питань судової експертизи [3, 5].

Оскільки призначення експертизи у справі є процесуальним рішенням слідчого та її проведення суворо регламентовано нормами процесуального права, вона в процесі доказування є процесуальною дією зі специфічною формою, під час якої експерт, використовуючи свої спеціальні знання, навички й досвід, самостійно, в межах своєї компетенції, виявляє нові докази, що мають значення для розкриття злочину. Саме цією специфічною формою експертиза відрізняється від інших процесуальних засобів доказування у справі й, насамперед, – від залучення спеціалістів при виявленні, фіксації та вилученні доказів.

Процесуальний закон у загальному вигляді сформулював підстави для призначення експертизи у кримінальній справі. Тим самим вирішення цього питання законодавець повністю покладає на слідчого та суд. Слідчий самостійно вирішує й те, які саме спеціальні знання експерта потрібні для з'ясування певних обставин у тій чи іншій кримінальній справі.

Призначення експертизи може відбуватися за клопотанням – обвинуваченого (п. 4 ч. 2 ст. 142, п. 7 ч. 1 ст. 197 КПК України), підозрюваного (ч. 2 ст. 431 КПК України), їх захисника (п. 7 ч. 1, п. 8 ч. 2 ст. 48 КПК України), потерпілого (ч. 3 ст. 49 КПК України), цивільного позивача (ч. 2 ст. 50 КПК України), цивільного відповідача (ч. 2 ст. 51 КПК України), представників потерпілого, цивільного позивача та відповідача (ч. 3 ст. 52 КПК України), якщо слідчий вирішить, що це клопотання є обґрунтованим [7].

У кримінальних справах, які порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, рішення про призначення експертизи може бути прийнято суддею при порушенні кримінальної справи або під час її судового розгляду – шляхом винесення відповідної постанови. А призначення експертизи в цивільних справах допускається як під час судового розгляду, так і у процесі підготовки до нього [16, 23–24].

Але треба звернути увагу, що призначення судової експертизи аж ніяк не може бути відданим повністю на індивідуальний розсуд слідчого або суду, адже за наявності деяких вкрай важливих для справи обставин воно є обов'язковим за законом. Йдеться про ст. 76 КПК України, яка визначає обов'язковість призначення судової екс-

пертизи у разі необхідності встановлення (визначення):

- причин смерті особи;
- тяжкості й характеру спричинених тілесних ушкоджень;
- психічного стану підозрюваного або обвинуваченого — за наявності у справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності;
- статевої зрілості потерпілої особи — у справах про злочини, передбачені ст. 155 КК України;
- віку підозрюваного або обвинуваченого — якщо це має значення для вирішення питання про його кримінальну відповідальність, а відповідних документів на підтвердження цього факту немає, і одержати їх неможливо.

Саме в таких випадках слідчий, незалежно від будь-яких інших обставин, повинен обов'язково призначати й проводити у справі експертизу із залученням експертів відповідної спеціальності. Пленум Верховного Суду України, обговорюючи судову практику розгляду кримінальних справ та призначення експертизи, визнав обов'язковим призначення експертизи «за обставинами справи» [16, 23 (абз. 3)].

Зрозуміло, що у зазначеному переліку не конкретизуються підстави для обов'язкового призначення такого різновиду експертизи, як мистецтвознавча. Але треба звернути увагу на те, що злочини, в яких предметом посягання є культурні цінності, мають особливо небезпечний характер, адже завдають державі, суспільству та навіть кожному окремому громадянину величезних матеріальних та моральних збитків.

За даними МВС України, щорічно в Україні вчиняються від 250 до 300 злочинних посягань на історичні та культурні цінності, а за звітами ДНДЕКЦ МВС України та Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, мистецтвознавчих експертиз призначається у 5–6 разів менше. Наприклад, у 1997 р. було зареєстровано 231 злочин такого типу, а кількість мистецтвознавчих експертиз становила 64, тобто тільки за кожним третім з них призначалася експертиза. У 1998 р. було призначено 42 експертизи — на 325 злочинів, у 1999 р. — 236 злочинів і лише 93 мистецтвознавчі експертизи, а 2000 р. на 259 злочинів — 133 експертизи.

Це пояснюється багатьма факторами. По-перше, як правило, слідчі вважають себе компетентними у питаннях мистецтвознавства або встановлення історичної та культурної цінності предметів, які стали об'єктом злочинних посягань. Але слідчий не може самостійно оцінювати й встановлювати, чи має конкретний предмет або документ значення для історії, науки чи культури. Знання, необхідні для цього, виходять за межі загальнодоступних і вочевидь є спеціальними. По-друге, дається взнаки незнання слідчим переліку та

можливостей тих чи інших експертиз, які можуть призначатися у справах аналізованої категорії. По-третє, слідчі побоюються істотних фінансових витрат і тривалості таких експертних досліджень. Такі ускладнення виникають під час вибору установи та призначення конкретних експертів, рівень знань і кваліфікація яких дали б змогу призначити їх у справі. І нарешті, треба зважати на саму неможливість використання спеціальних знань у формі експертизи до порушення кримінальної справи.

Є непоодинокими випадки, коли слідчі відмовляються призначати мистецтвознавчу експертизу, пояснюючи своє рішення тим, що предмети, відносно яких вчинено злочинне посягання, не «мають культурного значення» або мають «малу цінність». Такі висновки робляться лише на підставі свідчень потерпілих про те, що «злочин не заподіяв їм значного збитку». На нашу думку, така практика є неприпустимою, тому що потерпілі здебільшого не володіють знаннями в галузі мистецтвознавства і не здатні правильно оцінювати предмети мистецтва і науки.

З нашого погляду, цілком оптимальним варіантом є узгодження слідчим свого рішення щодо необхідності призначення мистецтвознавчої експертизи зі спеціалістом-мистецтвознавцем. У будь-якому разі, уявляється, що набагато більшої шкоди може заподіяти відмова від призначення у необхідних випадках експертизи, ніж необґрунтоване її призначення. У першому випадку під загрозу ставляться всі результати розслідування, а у другому йдеться тільки про витрачений час.

Ми погоджуємося з Г. А. Матусовським, який вважає, що призначення експертиз в окремих категоріях кримінальних справ сприяє підвищенню якості запланованого розслідування завдяки можливості здійснювати системний підхід за всіма можливими напрямками експертних досліджень [9, 52].

Але доречною є й думка В. І. Прозорова, який обґрунтовано вважає, що ситуація під час з'ясування необхідності призначення та проведення мистецтвознавчого або іншого дослідження предметів злочинних посягань ще більше загострюється, що навряд чи є корисним для справи загалом. На його думку, експертиза — це один із наріжних каменів, на які доводиться натикатися слідчим та органам дізнання [14, 39].

Розв'язання цих проблем пропонується шукати у фокусі поєднання двох напрямів: *організаційного та законодавчого*.

1. Організаційний напрям

При розслідуванні злочинних посягань на культурні цінності слід ширше використовувати можливості проведення на місці події так званої «ситуаційної експертизи» [8, 54]. На наш погляд, ситуаційна експертиза не є самостійним або особливим

видом експертизи. Вона може проводитися на загальних підставах, відповідно до вимог КПК України, що регламентують проведення експертизи. Єдина відмінність полягає в тому, що в її проведенні можна виділити два самостійних етапи: 1) діяльність спеціаліста (мистецтвознавця) безпосередньо на місці події; 2) дослідження отриманих матеріалів та інформації у стаціонарних умовах.

2. Законодавчий напрям

Вважаємо обґрунтованим законодавче закріплення обов'язкового проведення мистецтвознавчої експертизи за всіма категоріями справ, в яких предметом посягань є культурні цінності. Про це свідчать результати проведеного нами опитування працівників ОВС України, в ході якого на запитання щодо необхідності доповнення переліку пунктом про обов'язкове призначення мистецтвознавчої експертизи 83,6 % респондентів відповіли схвально. У зв'язку з цим варто внести зміни до ст. 76 КПК України, а саме додати в неї пункт в такій редакції: «...для встановлення історичної, наукової, художньої чи іншої культурної цінності об'єкта злочинних посягань, із зазначенням не тільки його вартості в грошовому еквіваленті, але й особливої значущості для історії, науки і культури». Це має принципове значення для кваліфікації вчиненого злочину й вирішення справи.

Однак слід зауважити, що окрім «судової мистецтвознавчої експертизи», у справах аналізованої категорії також може бути призначена «державна експертиза культурних цінностей». Об'єктами цієї експертизи є культурні цінності, заявлені до вивезення, тимчасового вивезення та повернуті в Україну після тимчасового вивезення, а також вилучені митними або правоохоронними органами, конфісковані за рішенням суду та обернені відповідно до закону в дохід держави. Забезпечення проведення державної експертизи культурних цінностей, заявлених до вивезення (тимчасового вивезення) та повернутих в Україну після тимчасового вивезення, належить до компетенції Державної служби контролю (ст. 10 Закону від 21 вересня 1999 р.), тому в таких випадках вирішення питання про призначення експерта або експертної установи – прерогатива саме цієї служби [11, 12]. Порядком проведення експертизи чітко визначено лише коло суб'єктів, які можуть провести тільки попередню експертизу (п. 7 Порядку). Такими суб'єктами можуть бути *уповноважені Державної служби контролю* – посадові особи, призначені Міністерством культури і туризму АРК, управлінням культури обласної (міської) державної адміністрації для оформлення права на вивезення (тимчасове вивезення) культурних цінностей, або *мистецтвознавці* – посадові особи, що наділені, крім повноважень оформлення права на вивезення (тимчасове виве-

знення) культурних цінностей, також повноваженнями на здійснення контролю за вивезенням і ввезенням культурних цінностей у пункті пропуску через митний кордон України.

Основним завданням такої експертизи є встановлення на підставі норм атрибуції критеріїв художньої, історичної, етнографічної та наукової значущості об'єкта дослідження або визнання такого об'єкта предметом культурного призначення серійного чи масового виробництва.

Інші види експертиз (первинна, повторна, додаткова, контрольна наукова, науково-технічна) можуть бути проведені лише експертами тих державних установ, перелік яких визначено наказом Міністерства культури і мистецтв України «Про затвердження Переліку державних установ, закладів культури та інших установ, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей» від 15 листопада 2002 р. № 647 [13].

Державна експертиза культурних цінностей, окрім попередньої експертизи, безпосередньо проводиться *експертом*, яким може бути працівник державного сховища культурних цінностей, музею, бібліотеки, реставраційної або науководослідної організації, архівної установи, а також інший фахівець, що має високу кваліфікацію, спеціальні знання й несе персональну відповідальність за достовірність і повноту аналізу та обґрунтованість рекомендацій (п. 2 Порядку проведення експертизи).

Останнім часом з'явилося кілька методик класифікації та прогнозування вартості культурних цінностей, відповідно до яких проводяться експертні дослідження та складаються висновки державної експертизи про можливість або неможливість вивезення культурних цінностей. Найбільшого розповсюдження набула методика, запропонована фахівцями Державного гемологічного центру України [4].

Результатом проведення будь-якого виду експертиз культурних цінностей є експертний висновок. Якщо за результатами візуальної мистецтвознавчої експертизи об'єктів, заявлених до вивезення, які виготовлені більш ніж 55 років тому, буде встановлено, що вони підлягають включенню до Державного реєстру національного культурного надбання, у висновку державної експертизи обов'язково має бути зазначено про доцільність такого рішення й можливість вивезення їх за межі України.

Взагалі проблем, пов'язаних із застосуванням спеціальних знань у розслідуванні злочинів, а саме з призначенням судових експертиз, на практиці набагато більше, ніж про це можна дізнатися з підручників з криміналістики і кримінального процесу. Отже, їх розв'язання наразі видається вельми актуальним, задля чого слід поєднати потенціал спеціалістів із ініціативою законодавців.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. *Белкин Р. С.* Курс советской криминалистики / Р. С. Белкин. – М., 1977-1979. – Т. 3.
2. *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: в 3 т. / Р. С. Белкин. – М.: Юристъ, 1997. – Т. 1: Общая теория криминалистики. – 440 с.
3. Господарський процесуальний кодекс України: за станом на 1 вересня 2009 р. – К.: Вид-во АТІКА, 2009. – 64 с.
4. *Индутный В. В.* Оцінка культурних цінностей / В. В. Индутный, Е. В. Чернявська, К. В. Татаринцева та ін.: Методичне видання ДГЦУ. – Друкарня ДГЦУ, 2004.
5. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз. Затверджено наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 3/5 // Бюлетень законодавства і юридичної практики. – 2002. – № 7: Судові експертизи в Україні. – 416 с.
6. *Костицький М. В.* Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі / М. В. Костицький. – К.: НМК ВО, 1990. – 58 с.
7. Кримінальний кодекс України, Кримінально-процесуальний кодекс України: за станом на 7 червня 2010 р. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 416 с.
8. *Лисиченко В. К.* Использование специальных знаний в следственной и судебной практике : учеб. пособие / В. К. Лисиченко, В. В. Циркаль. – К.: КГУ, 1987. – 104 с.
9. *Матусовский Г. А.* Судебная экспертиза в методике расследования хищений / Г. А. Матусовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1984. – Вып. 29. – С.48-54.
10. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / С. И. Ожегов; под ред. Н. Ю. Шведова. – 23-е изд., испр. – М.: Русский язык, 1991. – 1128 с.
11. Про затвердження Інструкції про порядок оформлення права на вивезення, тимчасове вивезення культурних цінностей та контролю за їх переміщен-
- ням через державний кордон України: затв. наказом Міністерства культури України від 22 квітня 2002 р. № 258 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 28. – Ст. 1346.
12. Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення: постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2003 р. № 1343 // Урядовий кур'єр. – 2003. – 10 вересня.
13. Про затвердження Переліку державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей : затв. наказом Міністерства культури України від 15 листопада 2002 р. № 647 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 46. – Ст. 1345.
14. *Прозоров В. И.* Сохранить культурные ценности / В. И. Прозоров // Оперативно-розыскная работа. – М., 1997. – № 3. – С. 119.
15. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХІІ // Бюлетень законодавства і юридичної практики. – 2002. – № 7: Судові експертизи в Україні. – 416 с.
16. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8 // Бюлетень законодавства і юридичної практики. – 2002. – № 7: Судові експертизи в Україні. – 416 с.
17. *Романюк Б. В.* Сучасні теоретичні та практичні проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: монографія / Б. В. Романюк. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 196 с.
18. Цивільний процесуальний кодекс України. – [Електронний ресурс]. – Из змінами, внесеними згідно із Законом України від 21 вересня 2010 р. № 2536-VI. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1618-15>

УДК 343.148.6

Кофанова О. С. Правові підстави та особливості призначення судових експертиз для дослідження культурних цінностей

Стаття присвячена проблемним питанням призначення судових експертиз у кримінальних справах, де предметами злочинних посягань виступають культурні цінності. Пропонуються шляхи до більш активного застосування даних мистецтвознавчої експертизи з метою дотримання якнайбільшої об'єктивності у вирішенні таких справ та збереження культурного надбання держави.

Ключові слова: культурні цінності, правове регулювання, ситуаційна експертиза, державна експертиза, експертна установа, експерт, доказове значення

Кофанова О. С. Юридические основания и особенности назначения судебных экспертиз для исследования культурных ценностей

Статья посвящена проблемным вопросам назначения судебных экспертиз по уголовным делам, где предметами преступных посягательств являются культурные ценности. Предлагаются пути более активного использования данных искусствоведческой экспертизы с целью соблюдения наиболее полной объективности в расследовании таких дел и сохранения культурного наследия государства.

Ключевые слова: культурные ценности, правовое регулирование, ситуационная экспертиза, государственная экспертиза, экспертное учреждение, эксперт, доказательное значение

Olena S. Kofanova. The legal backgrounds of the appointing the judicial expertise for the examination of cultural values

The article sanctifies to the problem questions of setting of judicial examinations on criminal cases where the articles of criminal trespasses are cultural values. The ways of the more active utilization of the results of scientific cultural expert appraisal are offered for the purpose of objective investigation in the cases of this category and protection of national culture heritage.

Key words: cultural values, legal regulation, situational examination, state expert appraisal, expert establishment, expert, demonstrative value